

ҲАЛҚАРО ЭЛЕКТРОН ТИЖОРАТНИНГ РИВОЖЛАНИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Махмудова Хилола Эркиновна

Аннотация. Мақолада электрон тижоратнинг ривожланиш амалиёти, унинг турлари, шакллари ва кўринишлари таҳлил этилган ва электрон тижоратга таъриф берилган. Ҳозирги кунда ҳалқаро амалиётда амалда бўлган электрон тижоратнинг асосий йўналишлари ёритиб берилган.

Калит сўзлар: электрон тижорат, сотувчи ва харидор, ҳукумат, бизнес субъектлар, интернет платформалари.

Ҳозирги кунда электрон тижорат савдо соҳаси ва ҳар бир давлат миллий иқтисодиётининг энг жадал ривожланаётган сегментларидан бири бўлиб, замонавий ҳаётдаги рақамли ўзгаришларнинг таъсирини ифодалайди. Бир қатор тадқиқотчилар ҳатто буни “рақамли иқтисодиётнинг ривожланиш кўрсаткичи” деб ҳам аташади.

Электрон тижорат концепцияси 1960 йилларга бориб тақалади, лекин биринчи марта 1983 йилда Калифорниянинг Вулкан шаҳрида тижорат коммунал хизматлари кўмитаси йиғилишида шакллантирилган. Калифорния штати ассамблеяси аввалроқ кўмита таҳлилчилари Роберт Жейкобсон ва Жон Статтон томонидан ишлаб чиқилган «электрон тижорат» атамасини расман киритди. 1984 йилдаги «Электрон тижорат тўғрисида»ги қонун чиқарилди, унга «телекоммуникация тармоғи орқали товарлар ва хизматларни харид қилиш» учун мўлжалланган «электрон савдо тизимлари» киради [1].

Жаҳон бозорида электрон тижорат ривожланишининг бир неча асосий босқичлари мавжуд (1-жадвал). Уларнинг барчаси электрон тижоратдан фойдаланиш бўйича янги технологиялар ва стандартларни жорий этиш билан боғлиқ.

1-жадвал

Электрон тижорат ривожланишининг босқичлари[2]

Давр	Ривожланиш босқичи
1950–1960 йиллар	Биринчи уриниш транспорт чипталарини сотиш учун электрон тизимлардан фойдаланиш
1968 йил	Компаниялар ўртасида электрон маълумот алмашиш учун Америка ягона моделини яратиш – EDI
1969–1996 йиллар	Компаниялар ўртасида электрон маълумот алмашиш учун Европа ягона моделини яратиш – GTDI

1997 йил	ОВІ стандарти бўйича янги, янада очик ва кенгроқ электрон савдо тизимини яратиш
2003 йил	Стандарт протокол ёрдамида ягона AS-2 стандартини яратиш
2018 йил	Ихтисослашган электрон тижорат платформалари ва тармоқ маркетплейсларининг пайдо бўлиши
2021 йил	Иқтисодиётнинг барча тармоқларини рақамли трансформациялаш ва ягона рақамли маконга интеграциялашуви

Электрон тижоратнинг амалга оширишили даврида адабиётларда электрон тижоратнинг кўплаб таърифлари пайдо бўлди ва улар тўлдирилиб, бойитилиб борилмоқда. Масалан халқаро электрон тижоратни технологик нуқтаи назардан «маълумотлар алмашинувининг электрон воситаларидан фойдаланган ҳолда тижорат операцияларини такомиллаштириш ва ишлаб чиқариш жараёнларини бошқариш технологиялари» деб таърифлаш мумкин ёки «халқаро электрон тижорат – бу рақамли технологиялардан фойдаланган ҳолда ишлайдиган ва товарларни/хизматларни буюртма қилишни, тўловларни амалга оширишни ва бошқаларни ўз ичига олган бизнес операцияларининг тўлиқ ёпиқ циклини таъминловчи технология». [3]

Дунёнинг етакчи иқтисодий ташкилотлари бу тоифага нисбатан ўз талқинларига эга. Одатда, трансчегаравий савдо форумларида иккита таърифдан фойдаланилади: ЖСТ (жаҳон савдо ташкилоти) ва ИХТТ (Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти) таърифларидан. ЖСТ савдони тартибга солувчи орган сифатида кенгроқ маънода халқаро электрон тижоратни «электрон воситалар ёрдамида товарлар ва хизматларни ишлаб чиқариш, тарқатиш, сотиш ёки етказиб бериш» деб таърифлайди. ИХТТ эса қуйидагича таърифлайди: «Халқаро электрон тижорат битими буюртмаларни қабул қилиш ёки жойлаштириш учун махсус мўлжалланган усуллар билан компьютер тармоқлари орқали амалга ошириладиган товарлар ёки хизматларни сотиш ёки сотиб олишдир. Ушбу усуллар орқали товарлар ёки хизматларга буюртма берилади, лекин тўлов ва товарлар ёки хизматларни яқуний етказиб бериш онлайн тарзда амалга оширилиши шарт эмас. Электрон тижорат битими корхоналар, уй хўжаликлари, жисмоний шахслар, ҳукуматлар ва бошқа давлат ёки хусусий ташкилотлар ўртасида тузилиши мумкин». Шуниси эътиборга лойиқки, баъзи ташкилотлар (масалан, АҚШ Халқаро савдо комиссияси ёки Австралия ташқи ишлар ва савдо департаменти) «рақамли савдо» («digital trade») атамасидан фойдаланишни афзал кўради. Шу билан бирга, электрон тижорат ва рақамли савдо тушунчалари бир хил эканлигини қайд этади.

Юридик нуқтаи назардан қараганда бу тарифга 1996 йилда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Халқаро савдо ҳуқуқи бўйича комиссиясининг (United Nations Commission on International Trade Law, UNCITRAL) “Электрон тижорат тўғрисида”ги қонунида берилган. Электрон тижорат «ахборотни узатиш ва сақлашнинг қоғоз шакллариға муқобил усуллардан фойдаланишни назарда тутувчи маълумотларни электрон алмашиш ва маълумотларни узатишнинг бошқа воситалари орқали тузилган битим» деб таърифланади. Европа Парламенти ва Кенгашининг 1998 йил 20 июлдаги 98/34/ЕС директивасига ўзгартиришлар киритиш бўйича № 98/48/ЕС директиваси тақдим этиладиган барча хизматларни (жумладан, лизинг, факторинг ва бошқаларни) камраб олишни назарта тутуди [4].

Юқоридагилардан келиб чиқиб шуни таъкидлашимиз мумкинки, халқаро электрон тижорат – бу товарлар ва хизматларни сотиш ва сотиб олиш учун электрон тўлов тизимлари ҳамда электрон ҳужжат айланишидан фойдаланган ҳолда амалга ошириладиган, кейинчалик турли мамлакатлар ўртасида ўтказиладиган операциялар мажмуидир.

Халқаро электрон тижорат тузилмаси 4 та асосий жиҳатни ўз ичига олади:

- субъектлар (молия институтлари, тадбиркорлик ташкилотлари, давлат, жисмоний шахслар ва бошқалар);
- объектлар (товарлар ва хизматлар);
- алоқа (Интернет, аналог алоқа каналлари);
- жараёнлар (бозор тадқиқотлари, ҳисоб-китоблар, сотиш, қўллаб-қувватлаш).

Халқаро электрон тижорат объектлари электрон тижорат тизимларининг диққат марказида бўлган моддий ёки рақамли шаклдаги турли хил товарлар, хизматлар ва маълумотлардир. Бунда ахборот деганда ўзаро таъсир қилувчи икки субъект ўртасида узатиладиган, тақдим этиш шаклидан қатъий назар, ахборот (хабарлар, маълумотлар) тушунилади.

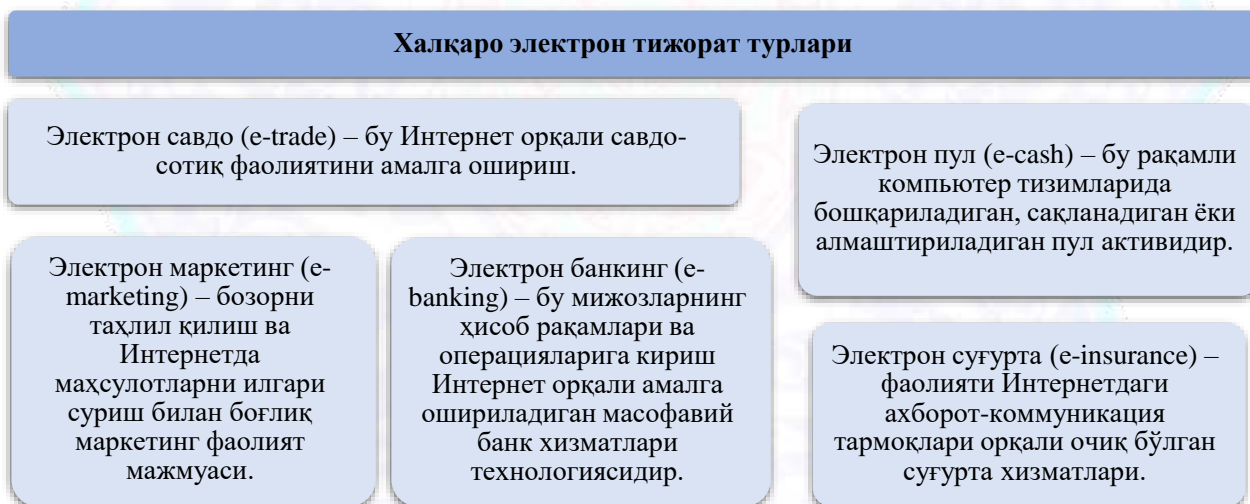
Халқаро электрон тижорат субъектлари электрон тижорат тизимларида ўзаро муносабатлардаги иштирокчиларни ўз ичига олади. Булар молия институтлари (банклар, биржалар, фонд бозорлари, қимматли қоғозлар бозори, инвестиция ва суғурта компаниялари), хўжалик ташкилотлари (тижорат корхоналари), давлат ва жисмоний шахслар сифатидаги истеъмолчилардир.

Халқаро электрон тижоратнинг қуйидаги хусусиятларини ажратиб кўрсатиш мумкин (1-расм).

1-расм. Халқаро электрон тижоратнинг белгилари.

2-расмда халқаро электрон тижоратнинг асосий турлари кўрсатилган.

2-расм. Халқаро электрон тижорат турлари

Шунингдек, халқаро электрон тижоратнинг турларига қуйидаги иккита элементни ҳам қўшишади:

1. Электрон маълумотлар алмашинуви (Electronic Data Interchange, EDI) – харидорлар ва сотувчилар ўртасида стандартлаштирилган бизнес ҳужжатлари билан рақамли алоқа воситаларидан фойдаланган ҳолда маълумот алмашиш. Электрон маълумотлар алмашинуви Халқаро стандартлаштириш ташкилоти (ISO) томонидан ишлаб чиқилган ахборотни форматлаш ва узатиш стандартларига асосланади.

2. Электрон пул ўтказмаси (Electronic Funds Transfer, EFS) – электрон алмашинув ёки пулни бир ҳисобдан иккинчисига ўтказиш. EFS механизми пул операцияларини қайта ишлайдиган серверлар ва тегишли маълумотлар ўртасида маълумотлар алмашинувини ўз ичига олади.

2-жадвал

Халқаро электрон тижорат йўналишлари

Номланиши	Тавсифланиши
B2C (бизнестан истеъмолчига)	Ушбу форматда компания ва жисмоний шахслар ўртасида иқтисодий муносабатлар ташкил этилади. Ҳозирги вақтда ушбу сегментдаги Интернет-савдо бозори оммавий талаб таклифлари билан тўлдирилган: электрон товарлар ва мобил телефонлар, маиший техника, кийим-кечак, мебель, автомобиль эҳтиёт қисмлари. Бунда B2C моделларига WalMart, Staples, Target ва REI мисол бўла олади.
B2B (бизнестан бизнесга)	Ушбу форматда бир компания ўз товарлари ёки хизматларини бошқасига онлайн сотади, кенг истеъмолчилар аудиториясига амалга оширилмайди. Ушбу модель корхоналар, масалан, ишлаб чиқарувчи ва улгуржи ёки улгуржи корхоналар ва чакана сотувчилар ўртасидаги савдо операцияларини ўтказишни ифодалайди. Бунда глобал бозорнинг асосий ўйинчилари – Amazon, Alibaba, Rakuten, Mercateo, Global Sources, WalMart ва IndiaMart келтириб ўтиш мумкин.
B2E (бизнес – иш берувчи)	Компанияларга ўз ходимларига маҳсулот ёки хизматларни тақдим этиш имконини берувчи интранетдан фойдаланиш: суғурта полисини бошқариш, корпоратив эълонларни тарқатиш, таъминот сўровлари, ходимларга махсус таклифлар, ходимларга нафақа ҳисоботи, онлайн бошқарув.
C2B (истеъмолчи - бизнес)	Бу истеъмолчилар товарлар ёки хизматларни онлайн таклиф қиладиган ва компаниялар ўз талабларини эълон қиладиган модель. Бунда Freelancer, Twago, Nubelo ёки Adtriboo фрилансер сайтлар орқали савдолар назарда тутилади. C2B Биз Фреэлансэр, Тваго, Нубело ёки Адтрибоо каби фрилансер сайтлари орқали аллақачон анъанавий бўлиб қолган савдолар ҳақида гапирамиз. C2Bга Google Adsense, Commission Junction ва Fotolia келтириб ўтиш мумкин.

C2C (истеъмолчидан истеъмолчига)	Ушбу ўзаро алоқа формати тадбиркор бўлмаган икки шахс ўртасидаги иқтисодий муносабатларни тавсифлаш учун ишлатилади. Умумий мисол – онлайн аукцион, унда бир истеъмолчи буюмни сотувга қўяди, бошқалари эса уни сотиб олишни хоҳлайди. Шундай қилиб, электрон платформа ўз веб-сайтидаги рекламадан маълум комиссия олади ва битим шартларининг шаффофлиги ва адолатлилигини таъминловчи тартибга солувчи ва кафолатчи сифатида ишлайди. Бунга мисол сифатида Энг ёрқин мисол – eBay келтиришимиз мумкин.
B2G ва G2B (бизнесдан хукуматга)	Модель компаниялар ва давлат идоралари ўртасидаги барча онлайн операцияларни қамраб олади. Давлат билан иқтисодий муносабатлар жараёнида тадбиркорлик субъекти бир қатор функцияларни тез ва ошкора бажариши мумкин: зудлик билан тартибга солувчи назоратни амалга ошириш, солиқларни тўлаш, жарималарни ўз вақтида тўлаш ва зарур ҳужжатларни расмийлаштириш. Давлат, ўз навбатида, тендерлар ўтказди, лойиҳаларга буюртмалар беради, режалаштирилган текширувлар ҳақида хабар беради ва ҳоказо
C2G (истеъмолчи – хукумат)	Жисмоний шахслар ва давлат органлари ўртасида электрон операцияларни амалга оширишни ўз ичига олган модель. Ушбу иккита бизнес модели таълим, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот, бандлик, солиқ, ҳуқуқий ҳужжатлар, регистрлар ва бошқаларда кенг қўлланилади.
B2M (бизнес менежер)	Маҳсулот сотувчи корхона ва воситачилик хизматларини кўрсатадиган ҳамда бу борада ўз комиссиясига эга бўлган профессионал менежер ўртасида бўладиган электрон бизнеснинг янги тизими. Масалан, корхоналар товарларни Интернет орқали сотадилар ва профессионал менежер уларни охириги фойдаланувчиларга сотиш бўйича хизматлар кўрсатади
D2C (тўғридан – тўғри истеъмолчига)	Воситачилар хизматларидан воз кечган ҳолда ва савдо тармоғини ривожлантиришни ўз ичига олган истеъмолчилар билан тўғридан-тўғри ўзаро муносабатлар модели. Янги авлод технологиялари, биринчи навбатда катта маълумотларни қайта ишлаш, D2C дан кичик ва ўрта бизнес учун ҳам, йирик корхоналар учун ҳам фойдалана олишни

назарда тутати. Мисол учун, Nike кейинги беш йил ичида D2C канали орқали 250% ўсишни режа қилган. Tesla Motors ҳам савдони ривожлантириш учун ушбу ёндашувдан фойдаланади.

Бундан ташқари, сўнги пайтларда интернетда фойдаланиш учун жуда машҳур бўлган халқаро электрон тижоратнинг бошқа соҳаларини ажратиб кўрсатиш мумкин (3-расм).

3-расм. Халқаро электрон тижорат йўналишлари

Таъкидлаш жоизки, халқаро электрон тижорат анъанавий савдо ўрнини босувчи энг янги технология маҳсулотларидан фойдаланишга қаратилган. Иқтисодий ҳаёт ўз мазмунида ўзгармаган ҳолда рақамлаштириш эҳтиёжи рўёбга чиқармоқда.

Шундай қилиб, халқаро электрон тижорат бу субъектлар ўртасидаги маълумот алмашиш воситаси сифатида компьютер технологияларидан фойдаланиш орқали неъматларни тақсимлаш, шунингдек, глобал истеъмол таркибидаги туб ўзгаришлар бўйича иқтисодий муносабатлар йиғиндиси деган хулосага келишимиз мумкин. Электрон тижорат кўплаб тур ва йўналишларга бўлинади, уларнинг ҳар бири ўзига хослиги ва ишнинг ўзига хос хусусиятларига эга. Шунини таъкидлаш керакки, халқаро электрон тижорат доимий равишда ривожланиб келмоқда, онлайн фойдаланувчилар сони қанчалик кўп бўлса, электрон тижоратнинг тобора кўпроқ янги йўналишлари ривожланиб боради.

Адабиётлар руйхати

1. Белов В. А. Электронная торговля: понятие, правовое регулирование и судебная практика // Вестник арбитражной практики. 2021. № 4. С. 11–20.

2. Головончик Г. А. Сущность, классификация и особенности электронной коммерции // Наука и инновации. 2020. № 4 (206). С. 45–55.
3. Крутин Ю. В. Электронная коммерция. Екатеринбург : РГППУ, 2018. 103 с.
4. О некоторых правовых аспектах информационных услуг на внутреннем рынке, в частности, об электронной коммерции : директива 2000/31/ЕС URL: <https://base.garant.ru/2568904>

